

Marko HOČEVAR, Igor LUKŠIČ*

RAZMERJE MED HEGEMONIJO IN IDEOLOGIJO V GRAMSCIJEVI POLITIČNI TEORIJI**

Povzetek. Članek obravnava razmerje med hegemonijo in ideologijo v politični teoriji Antonija Gramscija, ki je z vztrajanjem pri razlikovanju teh dveh konceptov uvedel kompleksnost in tudi večdimenzionalnost v preučevanju političnega. Prek vprašanja, kako pride do oblikovanja zgodovinskega gibanja in utrditve enotnosti strukture in superstrukture (zgodovinskega bloka), avtorja izpeljeta, da je razmerje med hegemonijo in ideologijo mogoče razumeti le v kontekstu celotne Gramscijeve politične teorije. Vztrajanje pri konceptualni distinkciji med hegemonijo in ideologijo je ključnega pomena za politično znanost, če hoče z ustreznim konceptualnim in metodološkim aparatom razumeti ter razložiti politiko in politično.

Ključni pojmi: politika, hegemonija, ideologija, zgodovinski blok, zgodovinsko gibanje, Antonio Gramsci

6

Uvod

V najrazličnejših analizah Gramscijeve politične teorije so večinoma v ospredju koncepti hegemonije, intelektualcev, civilne družbe in države (Buci-Glucksmann, 1980; Albers, 1983; Schreiber, 1984; Bocock, 1986; Hoffman, 1986; Showstock Sassoon, 1987). Z Gramscijevim razumevanjem ideologije se ukvarja le malokdo, če pa že, ideologijo in ideološko *nadvlado* zelo hitro izenači s kulturno/ideološko hegemonijo, kulturno/ideološko hegemonijo pa s hegemonijo nasploh (Piccone, 1974: 39; Salamini, 1974: 368; Todd, 1974: 151; Bates, 1975: 353; Femia, 1975: 29; Clark, 1977: 225; Eyerman, 1981: 46; Femia, 1981: 3; Woolcock, 1985: 204; Carnoy, 1986: 66; Jones, 2006: 10; Daldal, 2014). Možnih redukcij je še nekaj: Chantal Mouffe uvede drugačno interpretacijo, tako da razširi polje ideologije v althusserjanskem duhu in izpostavi, da pri hegemoniji ne gre za ideološko *nadvlado*, temveč za vključevanje različnih elementov v eno »ljudsko« ideologijo. Boj za hegemonijo naj bi bil odvisen od zmožnosti vključevanja ideoloških

* Marko Hočevar, mag., mladi raziskovalec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija; dr. Igor Lukšič, redni profesor, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.

** Izvirni znanstveni članek.

elementov drugih razredov v ideologijo vladajočega razreda (Mouffe, 1979: 194–195). V tem kontekstu, kot izpelje Stoddart v analizi Gramscijevega razumevanje hegemonije, naj bi pri hegemoniji šlo za reinterpretacijo marksističnega pojma ideologije (Stoddart, 2007: 200–203). V podobnem duhu teče tudi Rehmannova interpretacija, po kateri na koncept ideologije pri Gramsciju lahko gledamo kot na »prehodno stopnjo« h konceptu hegemonije¹ (Rehmann, 2013: 134–140).

Kot je razvidno iz tega strnjenelega pregleda, na področju gramsciologije obstaja konceptualna zmeda in tudi nekaj nedoslednosti, zlasti ko gre za razumevanje razmerja med hegemonijo in ideologijo; pri tem pa prihaja do sploščenja Gramscijeve politične teorije. Prepogosto se pozablja, da je Gramsci živel in mislil veliki politični laboratorij začetka dvajsetega stoletja ter je v navezavi na klasično politično filozofijo, nemško klasično filozofijo, marksizem in zlasti italijansko zapuščino politične misli na čelu z Machiavellijem in sodobnikom Crocejem poskušal razvijati politični imaginarij, ki je bolj ustrezal obstoječemu stanju in obstoječim odnosom moči. Gramsci je razvijal koncepte sredi premišljanja vpričnih političnih bojov, v jedru pa je bilo vprašanje izgradnje boljše družbe in politične skupnosti in s tem v zvezi analiza in razumevanje procesov, ki onemogočajo in omogočajo (politične) spremembe. Tu nastopita oba ključna koncepta naše razprave: hegemonija in ideologija.

Gramsci ni zapustil posebnih akademskih del ali celovitih razprav o posamezni temi. Zaradi tega bo pričujoča analiza temeljila na člankih in besedilih, ki jih je Gramsci napisal, preden je leta 1926 končal v zaporu v fašistični Italiji, predvsem pa na *Zaporniških zvezkih*² (*Quaderni del Carcere*). V analizi se bomo osredotočili na njegovo rabo obeh osrednjih konceptov hegemonije in ideologije ter v navezavi na koncept zgodovinskega bloka pokazali, da je njuno razmerje mogoče dojeti samo iz celote njegove politične teorije, ki je gotovo ena najbolj izvirnih v dvajsetem stoletju. Po uvodu se bomo osredotočili na Gramscijev koncept integralne države in zgodovinskega bloka, ki pa je tesno povezan z vprašanjem vzpostavljanja zgodovinskega gibanja. Od tu naprej bomo poskušali vzpostaviti ustrezno razmerje med hegemonijo in ideologijo. V tretjem delu bomo obravnavali Gramscijevo razumevanje hegemonije, pri čem bomo, izhajajoč iz vprašanja nastajanja zgodovinskega

¹ Thomas (2009) citira dva zapisa, v katerih Gramsci nakaže na razmerje med hegemonijo in ideologijo, vendar pa Thomas tega razmerja ne tematizira. Poleg tega Raymond Williams poskuša raziskati to razmerje, ne da bi subsumiral ideologijo pod hegemonijo, vendar pa na koncu dejansko izenači hegemonijo s kulturo oziroma postavi enačaj med kulturo in vsem, kar ljudje počnemo (Williams, 1977: 110).

² Beležke v *Zvezkih* se nanašajo na različne teme in so oštevilčene, vsebujejo pa od enega stavka do nekaj strani besedila o posamezni temi. Večino beležk je Gramsci kasneje predelal, dopolnil in misli v njih preciziral. Tako so misli in zapisi o posameznih pojmi vključeni v številne beležke posredno ali neposredno, kar je za analitike in raziskovalce njegove misli še posebej zahtevno delo.

gibanja in konstituiranja zgodovinskega bloka, izpostavili materialnost in političnost tega koncepta. Po tem bo sledila analiza Gramscijevega razumevanja ideologije v kontekstu vzpostavljanja polja političnega na ravni zavesti, ki je prvi pogoj in tudi sestavni del zgodovinskega gibanja in zgodovinskega bloka. V sklepnem delu bomo, izhajajoč iz dotedanje analize in prek razlage Gramscijevih zapisov o razmerju med hegemonijo in ideologijo, poskušali kar se da natančno opredeliti razmerje med hegemonijo in ideologijo ter ob tem izpostavili pomen »metodološkega« razlikovanja med hegemonijo in ideologijo za preučevanje političnega.

Integralna država in zgodovinski blok

Gramscijeve opredelitve in zastavitve konceptov izhajajo iz izkušenj političnih bojev, ki so izkristalizirali razlike v posameznih delih sveta med državo, vlado, civilno družbo in politično družbo. Za razumevanje novih konceptov in nove politične teorije je pomembna Gramscijeva razlaga razlike med situacijo v Rusiji in tisto na Zahodu po prvi svetovni vojni, ki mu je marsikdaj služila kot izhodiščna točka:

8

Na Vzhodu je bila Država vse, civilna družba pa je bila primordialna in izmuzljiva; na Zahodu je obstajalo ustrezno razmerje med državo in civilno družbo, in ko se je država zatresla, se je naenkrat razkrila čvrsta struktura civilne družbe. Država je bila zunanji rov, za katerim je stal močen sistem utrd in nasipov /.../. (Gramsci, 1977: 866)

Ta zapis je pomemben, ker Gramsci na podlagi političnih izkušenj vzpostavi razlikovanje med možnostjo manevrske vojne na Vzhodu in potrebe po drugačni strategiji (pozicijska vojna v razmerju do pasivne revolucije vladajočih) na Zahodu, kjer je razvita civilna družba³. Hkrati pa je bistveno, da se zaradi razlik v odnosih med državo in civilno družbo tudi na drugačen način konstituira zgodovinsko gibanje ter ohranja enotnost zgodovinskega bloka.

Izhajajoč iz političnega izkustva Gramsci na novo koncipira civilno družbo ter tudi odnos med državo/politično družbo⁴ in civilno družbo⁵.

³ Za več o manevrski/pozicijski vojni glej: Gramsci, 1977: 801–802; 810; 858–860; 973; 1613–1616; tudi Lukšič in Kurnik, 2000: 102–112.

⁴ Simon (1982) trdi, da povsod obstaja enačaja med Državo in politično družbo; Thomas (2009) temu oporeka. Pozorno branje različnih delov Zaporniških zvezkov nam ne prinese dokončnega odgovora na to vprašanje, kajti Gramsci na določenih mestih postavi enačaja med državo/vlado (Stato-governo) in politično družbo (glej Gramsci, 1977: 372; 752; 800; 866; 1590); na drugih mestih je bolj dvoumen (glej Gramsci, 1977: 1518–1519); na določenih mestih pa jasno razlikuje med državo in politično družbo (glej Gramsci, 1977: 477–478).

⁵ Ključno je, da ko Gramsci piše o civilni družbi – societ civile, le-ta ni več enaka bürgerliche Gesellschaft, meščanski/občanski družbi, ki nastopa pri Heglu in Marxu (Lukšič, 2014: 320). Določena

Civilna družba je pri Gramsciju teoretsko »prestavljena« na raven superstrukture⁶ in skupaj z državo/politično družbo tvori superstrukturo⁷: »Za zdaj je mogoče določiti dve veliki superstrukturalni 'ravni', tisto, ki bi jo lahko imenovali 'civilna družba', torej celoto organizmov, ki se vulgarno imenujejo 'zasebni', in raven 'politične družbe ali države' /.../« (Gramsci, 1977: 1518). Tako civilna družba kot država/politična družba spadata v superstrukturo, »v tem je njuna identiteta, razlikujeta pa se v tipu organizacije in v ravni superstrukture⁸« (Lukšič in Kurnik, 2000: 80). Civilna družba je v bistvu posrednik med politično družbo (državo) in sfero produkcije (Gramsci, 1977: 1253). V pismu Tanji⁹ Gramsci (1955: 195) eksplicitno našteje cerkev, sindikate in šole, na drugem mestu pa omeni še kulturna združenja in stranke (Gramsci, 1977: 2287), pa tudi tisk oziroma »založniško industrijo«, knjižnice ipd. (Gramsci, 1977: 332–333).

Takšna rekonceptualizacija civilne družbe omogoči Gramsciju, da vpeleje koncept integralne države (*Stato integrale*), v katerem na ravni superstrukture združi politično družbo in civilno družbo. S tem postane jasno,

konceptualna zmeda je vladala tudi kasneje v recepciji Gramscijeve politične teorije v Sloveniji in Jugoslaviji, kjer so pogosto Gramscijevo societ civile prevajali kot meščanska družba/gradansko društvo, kar je v bistvu prevod za bürgerliche Gesellschaft. Anton Žun, ki še danes velja za avtoriteto poznavanja teorije Antonia Gramscija, je bil glede tega dosleden in je prevajal societ civile kot civilna družba. Vendar navkljub temu se mu je v Predgovoru Gramscijevih Izbranih del, ki jih je sam uredil, prikradla konceptualna napaka. Namreč, Žun zapiše, da je Gramsci uporabljal »izraza civilna družba in politična družba v tistem pomenu, kakršnega sta imela pri Heglu in Marxu /.../« (Žun, 1974: 13). Vsekakor je v Izbranih delih storjen korak naprej, saj se Gramscijev koncept societ civile prevaja striktno kot civilna družba in ne več kot meščanska družba (glej Lukšič, 2014: 321).

⁶ To je pomemben premik v primerjavi z Marxom, pri katerem na določenih mestih obstaja enačaj med sfero produkcije in civilno družbo (Marx in Engels, 1962: 120), na drugih mestih pa Marx izpostavlja, da je civilna družba strukturno zaznamovana s sfero produkcije oziroma s produkcijskimi odnosi (Marx, 1961: 8; Marx in Engels, 1978: 36). Pri tem je pomembno izpostaviti, da produkcijski način za Marxa ni zgolj ekonomija oziroma neposredna produkcija stvari, temveč meri s tem pojmom na načinom produkcije stvari in ljudi ter družbenih odnosov. Gre torej za način produkcije celote razmerij med ljudmi in ne le morda kakšnega izoliranega delčka ali kakega partikularnega razmerja. Za več o razmerju med civilno družbo in sfero produkcije pri Marxu glej: Bobbio, 1979; Texeira, 1979; Kuzmanič, 1987; Buttigieg 1995; Lukšič, 2014.

⁷ V članku je ohranjena uveljavljena terminologija pri prevajanju Gramscija v slovenščino. V Zbranih delih (1974), v zborniku, ki ga je uredil prof. Bibič (1987): Gramsci, civilna družba in država, ter tudi v zborniku, ki ga je uredil Boris Mužević (1982): Antonio Gramsci: Izbor političnih spisov 1914–1926, »superstruktura« ni prevajana oziroma slovenjena z »nadzidavo«. Izhajajoč iz ustaljenih prevodov in tudi zato, da ne bi povzročili terminološke in/ali konceptualne zmede, smo se odločili, da »superstrukture« ne prevajamo v »nadzidavo».

⁸ Ob tem Gramsci opozarja, da filozofija prakse razlikuje »med stopnjami superstrukture in poskuša predvsem stabilizirati dialektično pozicijo politične aktivnosti (in ustrezne znanosti) kot določeno stopnjo superstrukture: lahko rečemo na prvo žogo in približno, da je politična aktivnost ravno prvi moment ali prva stopnja, moment, pri katerem je superstruktura še v neposredni fazi predvsem voljnostne potrditve, nerazlikovana in elementarna« (Gramsci, 1977: 1569).

⁹ Gramsci je pisal pisma svoji ženi in njeni sestri Tanji. Nekaj pisem ima teoretsko težo, saj v njih Gramsci podrobneje kot v zvezkih razloži nekatere odnose med pojmi.

da Gramsci ne gleda na civilno družbo kot na »nekompromitirano 'pred-politično' področje, ki leži onkraj države, ali pa je pred državo« (Thomas, 2009: 180), temveč je tudi civilna družba polje političnih bojov. V pismu Tanji iz 7. septembra 1931 Gramsci pojasnjuje, da je razširil pojem intelektualcev, kar ima za posledico tudi drugačno razumevanje države, »ki jo običajno razumejo kot politično družbo (ali diktaturo ali prisilno ustanovo, da se po njej ljudske množice prilagodijo načinu produkcije in gospodarstva v določeni dobi) in ne kot ravnovesje politične družbe z meščansko družbo [*societ civile*] /.../« (Gramsci, 1955: 195). Poleg tega Gramsci večkrat matematično zapiše, kaj ima v mislih, ko govori o integralni državi: »splošni pojem Države vključuje elemente, ki se nanašajo na pojem civilne družbe (v smislu, da lahko rečemo da je Država = politična družba + civilna družba, z drugimi besedami hegemonija oklopljena z nasiljem)« (Gramsci, 1977: 763–764; 691; 801; 811). Razlikovanje med politično družbo in civilno družbo na ravni superstrukture je zanj le »metodološko razlikovanje«, (Gramsci, 1977: 1590), kajti »v konkretnem zgodovinskem življenju sta politična družba in civilna družba ista stvar« (Gramsci, 1977: 460) oziroma se »v resnici civilna družba in politična družba identificirata« (Gramsci, 1977: 1590; 1028; 2302). To identičnost-različnost med politično družbo in civilno družbo pa je treba razumeti dialektično (Žun, 1961: 168; Bibič, 1987: 26).

Metodološko gledano je razumevanje enotnosti superstrukture (integralna država) prvi pogoj za razumevanje koncepta zgodovinski blok. Razen o identičnosti med politično in civilno družbo (raven superstrukture) Gramsci piše tudi o »organski povezanosti« oziroma identičnosti-različnosti strukture in superstrukture, ki se izraža v konceptu »zgodovinskega bloka¹⁰« (Gramsci, 1977: 1051–1052). Pri konceptu zgodovinskega bloka gre za polemiko s Crocejem, ki razume strukturo kot realnost, superstrukturo pa zgolj kot videz in zdenje¹¹. Zgodovinski blok predstavlja »enotnost med naravo in duhom (strukturno in superstrukturno), enotnost nasprotij in razlik« (Gramsci 1977, 1569; 1300). Gramsci pravi, da »[u]vedba dialektične dejavnosti in procesa razlikovanja v 'zgodovinski blok' ne pomeni negirati realno enotnost« (Gramsci, 1977: 854). V tem smislu lahko navedemo znan Gramscijev zapis, da so »materialne sile vsebine in ideologije [superstrukturnalna raven, op. avtorjev] /.../ forma, čeprav je to razlikovanje med formo in vsebino popolnoma didaktično« (Gramsci, 1977: 869).

¹⁰ Gramsci je prevzel koncept zgodovinskega bloka od Georgesa Sorela in ga predelal ter iz njega naredil enega osrednjih konceptov svoje politične teorije. Za več o tem glej uredniško opombo v Gramsci, 1977: 2632.

¹¹ Podobno stališče do superstrukture kot zgolj odseva prave realnosti, ki jo predstavlja struktura z ekonomsko bazo, je gradil tudi Buharin, kar se izteče v vulgarni ekonomizem in je zaradi tega tudi predmet Gramscijeve kritike (glej npr. Gramsci, 1977: 434–435; 856).

Neposredno je ta koncept uporaben pri analizi razmerij sil, znotraj katerih Gramsci razlikuje več ravni. Najprej gre za odnos družbenih sil, ki je neodvisen od volje ljudi in pogreznjen v (ekonomsko) strukturo. Nato gre za odnos političnih sil, »se pravi ocen[o] stopnje homogenosti, samozavesti in organizacije, ki so jih dosegle razne družbene skupine« (Gramsci, 1987: 115). Znotraj odnosov političnih sil Gramsci razlikuje tri nivoje: a) ekonomsko korporativni nivo, na katerem se zgradi poklicna solidarnost, ne pa še razredna ali slojevska; b) zavest solidarnosti, ki je še vedno na ekonomskem področju in vodi do sindikalnega organiziranja; c) tretji nivo je tisti, na katerem se razvije politična zavest. Tretji nivo je najbolj politična faza,

ki zaznamuje jasen prehod s strukture na področje zapletenejših superstruktur, je faza, v kateri poprej vznikne ideologije postanejo 'stranka', trčijo druga ob drugo in se spopadejo, dokler ena od njih ali vsaj ena njihovih kombinacij ne začne prevladovati /.../ ter ne postavlja vprašanj, zaradi katerih divja boj, na korporativno raven, pač pa na univerzalno raven, in s tem ustvari hegemonijo temeljne družbene skupine nad vrsto podrejenih skupin. (Gramsci, 1987: 115)

Poleg tega Gramsci omenja še odnose vojaških sil, ki da so – v (razrednem) boju za oblast – v končni instanci ključnega pomena. Znotraj vojaških odnosov sil Gramsci (1987: 115–116) znova razlikuje dva nivoja: vojaški, v strogo tehničnem pomenu, in pa politično-vojaški.

Predlagana »metodologija« preučevanja odnosov sil na različnih nivojih ima smisel le, v kolikor služi specifičnemu političnemu cilju: »[Analize odnosov sil] ne morejo in ne smejo biti cilj na sebi (razen če je namera spisati le poglavje pretekle zgodovine), temveč pridobijo značaj le, v kolikor služijo upravičevanju partikularnih praktičnih dejavnosti ali iniciativ volje« (Gramsci, 1971: 185). In ravno na presečišču »praktične dejavnosti« in »volje« se ustvarjajo pogoji za oblikovanje novega zgodovinskega bloka ali utrjevanje obstoječega, ki pa ga je mogoče konstituirati le, v kolikor obstaja zgodovinsko gibanje, ki je nosilec procesa identifikacije strukture in superstrukture. To je ključni moment Gramscijeve politične misli – gre za vprašanje, katere sile in procesi so nujni za to, da pride do zgodovinskega gibanja, ki je predpogoj za oblikovanje novega oziroma cementiranje že obstoječega zgodovinskega bloka. Na tej točki Gramsci kritizira Buharina, ker spregleda to vprašanje v *Poljudnem esaju*. Kot zapiše, se Buharin ne ukvarja z najpomembnejšim vprašanjem: »/.../: kako iz strukture vznikne zgodovinsko gibanje? Prav to je krucialno vprašanje celotnega zgodovinskega materializma, to je problem enotnosti med družbo in 'naravo'« (Gramsci, 1977: 869). Namreč, oblikovanje zgodovinskega gibanja in tudi konstituiranje zgodovinskega bloka, to je organske povezave med strukturo in superstrukturo,

je vedno odvisna od »momenta hegemonije in pristanka« (Gramsci, 1977: 1235), in kot bomo pokazali, od povezanosti organske ideologije z bojem za hegemonijo.

Hegemonija – materialnost in političnost koncepta

Kot začetna točka Gramscijevega premišljanja o hegemoniji se običajno vzame članek z naslovom *Nekateri teme južnega vprašanja*¹² (Gramsci, 1982: 168–173). Vendar je Gramsci že na kongresu komunistične partije Italije v Lyonu v začetku leta 1926 anticipiral vprašanje hegemonije skozi vprašanje *zavezništva* med proletariatom in kmeti (to je tudi osnovno vprašanje v *Nekaterih temah*) ter vnesel v razpravo vprašanje potrebe po vodilni¹³ vlogi proletariata: »Proletariat se mora boriti, da bo iztrgal kmete izpod vpliva buržoazije in jih postavil pod svoje politično vodstvo« (Gramsci, 1982: 138). V *Nekaterih temah* Gramsci že izrecno uporabi besedo hegemonija:

Torinski komunisti so si vprašanje 'hegemonije proletariata' postavili konkretno, se pravi na temelju družbene baze diktature proletariata in delavske države. Proletariat lahko postane vodilni in vladajoči razred, če mu uspe oblikovati sistem razrednih zavezništev, ki naj bi mu omogočil mobilizirati proti kapitalizmu in buržoazni državi večino delavskega prebivalstva, to pa v stvarnih obstoječih razrednih odnosih pomeni, če mu uspe doseči soglasje širokih kmečkih množic. (Gramsci, 1982: 168, poudarki avtorjev)

Če v predzaporniških spisih¹⁴ hegemonija nastopa kot strateška usmeritev proletariata, torej kot strategija za vzpostavljanje zgodovinskega gibanja, ki lahko zlomi hegemonijo buržoazije, čemur pa bi v razmerju do buržoazne hegemonije lahko rekli kontrahegemonija¹⁵, pa v *Zaporniških*

¹² V ruski socialdemokraciji je že ob koncu 19. stoletja imela »hegemonija« v delih Plehanova ter kasneje Lenina pomembno mesto, šlo pa je predvsem za strategijo proletariata. Gramsci je sicer v začetku dokaj podobno uporabljal pojem hegemonija, v *Zaporniških zvezkih* pa iz njega naredi tudi koncept za analizo obstoječega. Za primerjavo rabe koncepta hegemonije pri Leninu in Gramsciju glej: Žun, 1961; Anderson, 1976; Piccone, 1976; Bjeletić, 1985: 108–109; Bocock, 1986; Hoffman 1986; Lukšič in Kurnik, 2000: 16–19. Za dober pregled povezave med koncepcijo hegemonije v razmerju do drugih teoretskih in praktičnih vprašanj v času II. Internacionalne glej: Laclau in Mouffe 1987: 11–63.

¹³ Gramsci velikokrat uporablja dihotomijo vladanje-vodenje, prisila-pristanek, sila-pristanek, sila-konsenz (Gramsci, 1977: 58; 763–764; 1576), pri čem so vodenje, pristanek in konsenz sinonimi za hegemonijo.

¹⁴ Za Gramscijevo rabo pojma hegemonije v predzaporniškem obdobju glej Lukšič 1989: 348–354.

¹⁵ Skozi *Zaporniške zvezke* je vedno prisoten, čeprav včasih le implicitno, premislek o vzpostavljanju proletarske hegemonije oziroma kontrahegemoniji (Thomas; 2009, Lukšič in Kurnik, 2000), o kateri je največ razpravljal v predzaporniškem obdobju. Za refleksijo Gramscijeve koncepcije hegemonije proleta-

zvezkih Gramsci analizira vzpostavljanja buržoazne »hegemonije« in kapitalistične države. V *Zaporniških zvezkih* je koncept hegemonije tesno povezan s svojevrstnim razumevanjem razmerja »med civilno in politično družbo kot dialektično celoto« (Žun, 1961: 166). Gramsci tudi sam večkrat nakaže, da gre pri razmerju (pri)sila-pristanek za »vsebino« pojmov politična družba/država – civilna družba (Gramsci, 1977: 677, 970). Kot smo že opozorili, Gramsci matematično zapiše, da koncept integralne države vključuje politično in civilno družbo, »v smislu, da lahko rečemo, da je Država = politična družba + civilna družba, z drugimi besedami hegemonija, oklopljena z nasiljem¹⁶« (Gramsci, 1977: 763–764, 811).

Še pred konstituiranjem določenega razreda ali družbene skupine kot vladajoče mora ta razred ali družbena skupina že biti vodilna, hegemonika, »ko pa je na oblasti postane tudi dominantna, vendar tudi nadaljuje z vodenjem /.../« (Gramsci, 1977: 41; 2010–2011). Hkrati pa je zelo pomembno, da v razmerju med hegemonijo in prisilo ne sme prevladati sila ali pristanek, temveč gre za uravnoteženje obeh dimenzij, kajti »'normalno' izvajanje hegemonije« je na terenu parlamentarne demokracije zaznamovano predvsem »s kombinacijo sile in pristanka, ki se uravnotežujeta, ne da bi sila pretirano prevladovala nad pristankom /.../« (Gramsci 1977: 59, 914). Največje težave za vladajočo skupino ali razred nastopijo, ko pride do »diktature brez hegemonije« (Gramsci, 1977: 1823), kajti tako se zelo hitro zlomi zgodovinsko gibanje in tudi pride do razpok v enotnosti zgodovinskega bloka.

Ključno je, da na delitev na (pri)silo in pristanek ne gledamo mehansko, kajti »Gramsci govori o sili in soglasju samo kot o možni teoretski redukciji, ki jo dovoljuje realna abstrakcija /.../« (Lukšič in Kurnik, 2000: 38). Tako kot razlikovanje med državo/politično družbo in civilno družbo ima tudi razlikovanje med dominacijo/diktaturo in hegemonijo predvsem »metodološki pomen« (Žun, 1977: 243). Hegemonija je koncept, ki presega funkcionalne razlike med civilno in politično družbo ter ju povezuje: »Hegemonija je partikularna praksa konsolidiranja družbenih sil in njihovega kondenziranja v politično moč /.../« (Thomas, 2009: 194). Podobno ugotavlja tudi Žun, ki zapiše, da »[v]ladajoča skupina izvršuje torej funkciji gospodarstva in vodstva (dominare, dirigire). V tem se izraža njena polna hegemonija« (Žun, 1961: 71).

riata glej predvsem Žun, 1961; 1977 in Bjeletić, 1985. Za Gramscija so temelj nove socialistično-humanistične družbe, za katero je prvi pogoj hegemonija proletariata, delavski sveti (Vranicki, 1975: 460–461) in tudi organiziranje Partije (glej Lukšič in Kurnik, 2000: 91–102). To potrjuje primat ekonomije in predvsem politike pri Gramsciju, kar bomo pokazali v nadaljevanju.

¹⁶ Gramsci uporabi tudi metaforo »makijaveljskega kentavra«, po kateri so se antični voditelji šolali pri polčloveku polživali, da so se izmojstrili v živalski in človeški naravi. Ta »dualna perspektiva« nosi v integralni državi dominacijo/diktaturo in hegemonijo, (pri)silo in vodenje/pristanek/konsenz (Gramsci, 1977: 991, 1576).

Razsežnosti koncepta hegemonije

V *Zaporniških zvezkih* Gramsci uporabi besedo hegemonija ali vodstvo v več različnih kontekstih. Prepričan je, da se »nadvlada ene družbene skupine kaže na dva načina, kot 'prevlada' [*dominio*] in kot 'intelektualno in moralno vodstvo'« (Gramsci, 1977: 2010, 2117). Gramsci piše tudi o družbeni hegemoniji (Gramsci, 1977: 1007, 1230) in o hegemoniji ene države nad drugimi (Gramsci, 1977: 1598), omenja »civilno hegemonijo« (Gramsci, 1977: 972–973, 1566) in »kulturno hegemonijo« ene skupine/razreda nad drugimi (Gramsci, 1977: 793, 2346). Pri analizi razmer v Franciji pa, pravi, da so intelektualci pomembni, ker »pristopajo k ljudstvu s ciljem, da ga ideološko *vodijo* in ohranijo povezanega z vodilno skupino« (Gramsci, 1977: 1045, 1398). Takšne opredelitve hegemonije (kulturna, civilna, moralna, družbena, intelektualna, ideološka ipd.) kažejo na večdimenzionalnost tega koncepta, nikakor pa ne izčrpajo pomena hegemonije.

Že Bibič (1987: 23–24) je zavračal »ideologistično« razumevanje ključnih pojmov pri Gramsciju, saj hegemonija ni (samo) vprašanje zavesti, vprašanje ideologije, kulture ali »intelektualnega in moralnega vodstva«. Gramscijevo zavračanje ekonomizma ne pomeni sleposti za kapitalistične odnose v sferi produkcije, saj je Gramsci upošteval in tudi vključil v lastno teorijo kapitalizem kot specifičen način produkcije, ki temelji na specifičnih kapitalističnih odnosih (Jessop, 1982: 144). Tako je osnova za razumevanje Gramscijeve koncepcije hegemonije v tem, da je hegemonija vedno in predvsem ekonomsko določena in politično naddoločena (Thomas, 2009: 194), torej, se oblikuje v sferi produkcije in politike.

Pri hegemoniji gre za sledenje in upoštevanje materialnih interesov, na podlagi katerih se oblikujejo specifična razredna zavezništva in tudi zgodovinsko gibanje: »Hegemonija sama brez dvoma predpostavlja, da je treba upoštevati interese in težnje skupin, nad katerimi se bo hegemonija izvajala, da je treba poskrbeti za kompromisno ravnotežje, se pravi, da mora vodilna skupina prispevati žrtve ekonomsko-korporativnega značaja /.../« (Gramsci, 1977: 1591). Za vzpostavljanje hegemonije je vedno ključen »kompromis, ker pač silo lahko usmerimo le proti sovražniku, ne pa proti tistemu delu nas samih, ki bi ga radi naglo asimilirali /.../« (Gramsci 1974: 168). Soglasje velikega dela populacije se »zgodovinsko' rodi iz ugleda (in zato iz zaupanja), ki ga uživa vladajoča skupina zaradi svojega položaja in funkcije v svetu proizvodnje« (Gramsci, 1974: 593). Poleg tega v *XI. zvezku* Gramsci eksplisitno poudari ekonomski značaj boja za hegemonijo v sferi civilne družbe in zapiše, da gre pri »[e]konomsko-korporativni fazi« boja v bistvu za boj »za hegemonijo v civilni družbi« (Gramsci, 1977: 1493).

Tudi vsebina (kapitalistične) države je vedno tudi ekonomsko določena – vsebina »politične hegemonije nove družbene skupine, ki je ustanovila nov

tip države« mora biti »predvsem ekonomske narave: gre za reorganizacijo strukture in dejanskih odnosov med ljudmi in svetom ekonomije ali proizvodnje« (Gramsci, 1987: 130). Hegemonija v produkciji je temelj za vodilno vlogo razreda ali skupine v sferi politike. Kot pravi Gramsci: »Hegemonija se rodi v tovarni in potrebuje za svoje uveljavljanje le *minimalno* količino poklicnih *ideologov* in političnih posrednikov« (Gramsci, 1977: 72, poudarki avtorjev). Zaradi tega je pomembno poudariti, da sta tako »intelektualna in moralna reforma«, ki imata svoje mesto v Gramscijevi koncepciji hegemonije, odvisna od načina produkcije, ki ga nikakor ne smemo reducirati na svet ekonomije, in politike. Gramsci pravi, da če je hegemonija »etično-politična¹⁷, ni mogoče, da bi ne bila tudi ekonomska, ni mogoče, da ne bi temeljila na odločilni funkciji, ki jo ima vodilna skupina v odločilnem jedru ekonomske dejavnosti« (Gramsci, 1977: 1591). Hegemonija mora, da bi se sploh vzpostavila in ohranila, izhajati iz sfere produkcije in se vzpostaviti kot politična hegemonija, kar najbolje potrjuje tudi Gramscijev zapis, da se »[v] boju za hegemonijo razvija politična znanost« (Gramsci, 1977: 1493). Zaradi tega lahko zapišemo, da je Gramscijeva koncepcija hegemonije »nedvomno prispevek k marksistični teoriji o državi« (Žun 1961: 171; glej tudi Bjeletić, 1985: 112).

Generiranje hegemonije in njeno ohranjanje mora vedno izhajati iz širšega družbenega in nacionalnega okvirja – upoštevati je treba širše interese in potrebe družbe, spreminjati je treba pozicije in stališča, odvisno od konkretnih razmerij moči in politične situacije, sklepati je treba kompromise s ciljem, da se ohrani zavezništvo in podpora zavezniških skupin; vendar vse to ne sme ogroziti ključnih ekonomskih in političnih interesov hegemonskega razreda/skupine (Jessop, 1982: 148). Zaradi tega je proces vzpostavljanja hegemonije v bistvu temelj za oblikovanje zgodovinskega gibanja.

K temu naj dodamo, da pri Gramsciju kot nosilci hegemonije na presečišču struktura-superstruktura nastopajo različne entitete: Partija, razredi, družbene skupine itd.; intelektualci pa so ključni nosilci hegemonije, ki nastopajo kot »funkcionarji superstruktur« (Gramsci, 1977: 1518–1519) in so za Gramscija ključna hegemonijska sila (Žun, 1967: 667; Bibič, 1987: 21; Lukšič in Kurnik, 2000: 39). Intelektualci so pomembni, ker »imajo funkcijo v hegemoniji, ki jo vladajoča skupina izvaja v celotni družbi, in v gospostvu nad njo, ki je inkarnirana v državi, in ta funkcija je ravno organizacijska in povezovalna« (Gramsci, 1977: 476). V tem kontekstu Gramsci razlikuje med organskimi in tradicionalnimi intelektualci (Gramsci, 1977: 478–479). Tradicionalni intelektualci razumejo svoj položaj v družbi kot nevtralen, objektivni, zunaj

¹⁷ Besedna zveza »etično-politična« se nanaša na razumevanje države kot na vzgojiteljico. Glej Gramsci, 1977: 603–604; 2302. V tem kontekstu je »vsak 'hegemonski' odnos nujno pedagoški odnos« (Gramsci, 1977: 1331).

razrednih odnosov in nimajo zavesti o tem, da bi pripadali kateremukoli razredu. Po drugi strani so organski intelektualci »organsko« povezani s sfero produkcije, tako da organizirajo in vodijo določeni razred/družbeno skupino oziroma politični blok¹⁸ (Gramsci, 1977, 1513–1524, 1550–51). Gramsci kot primer »organskih intelektualcev« omenja industrialca – »[n]eposredni intelektualec« je v kapitalizmu za Gramscija nesporno »'industrialce', organizator produkcije« (Gramsci, 1977: 1042) – ter »kapitalističnega podjetnika« kot intelektualca, ki organizira soglasje in vodenje (Gramsci, 1977: 1513). Ob tem govori tudi o političnih strankah (»moderni knez«), v katerih se izraža organskost intelektualcev (Gramsci, 1977: 478–479). Gramscijevi primeri organskih intelektualcev dodatno utrjujejo našo izpeljavo glede materialnosti hegemonije, ki je vezana na način produkcije in politiko¹⁹.

Pri hegemoniji gre za vodenje, ki temelji na zavezništvu. Hegemonija je politika, je materialni izraz zgodovinskega gibanja in prizadevanja za konstituiranje/cementiranje zgodovinskega bloka. Boj za ohranjanje hegemonije ali boj za kontrahegemonijo je neposredno politično dejanje, postavljeno na materialna tla, pri čemer imata razlagalni primat ekonomija in politika, kar je bistveno za ustrezno razumevanje hegemonije kot koncepta in tudi strategije. Poleg tega da se v procesu boja za hegemonijo konstituira zgodovinsko gibanje, moramo nasloviti tudi vprašanje vloge ideologije v celotnem procesu.

Ideologija – teren za ozaveščanje protislovij

Gramsci je pogosto omenjal »ideologijo«, še preden je v *Zaporniških zvezkih* »razvil« lastno koncepcijo ideologije. V članku, ki ga je napisal neposredno po oktobrski revoluciji, analizira specifične razmere v Rusiji, kjer naj se še ne bi razvila buržoazna ideologija ter so boljševiki tudi delovali v nasprotju s »kritično shemo«, po katerih naj bi se odvijala zgodovina²⁰. Zaradi tega Gramsci piše, da so z revolucijo »prehiteli ideologije« (Gramsci,

¹⁸ Za več o Gramscijevem razumevanju intelektualcev glej Lukšič, 1997: 88–92; Lukšič in Kurnik, 2000: 39–48; Vranicki, 1975: 453–456.

¹⁹ Eno izmed najbolj pomembnih in najbolj znanih reinterpretacij je koncept hegemonije doživel v knjigi *Hegemonija in socialistična strategija*, v kateri sta Laclau in Mouffe (1987), izhajajoč iz Althusserjevega antihumanizma ter tudi pod vplivom lacanovske psihoanalize, poskušala utemeljiti postmarksistično razumevanje hegemonije. Vsekakor je pomembno, da Laclau in Mouffe – za razliko od Althusserja – ne subsumirata hegemonije pod ideologijo, a hkrati pri tem ostane tudi zelo malo Gramscijevih izhodiščnih poudarkov, kjer je hegemonija vezana na materialne interese, ekonomijo in politiko ter na ustvarjanje razrednih zavezništev z drugimi izkoriščanimi razredi (predvsem kmeti). Pri njej hegemonija ni vezana več na razrede, saj naj bi bila historičnomaterialistična analiza esencialistična (poudarjanje razredov in ekonomije). Tako je njuno postmarksistično razumevanje hegemonije vezano na diskurze, artikulacije, označevalce ipd. in ne več na vprašanje razrednega boja in razrednih zavezništev, kot je to pri Gramsciju.

²⁰ V tem kontekstu na drugem mestu Gramsci celo zapiše, da »Marx ni odgovoren za vse absurde ideološke pretenzije 'marksistov« (Gramsci, 1988: 330).

1982: 37). Na drugem mestu Gramsci pravi, da bodo vse »mitične, utopične, religiozne in malomeščanske *ideologije*« izginile iz »povprečne proletarske *psihologije*« (Gramsci, 1988: 92, poudarki avtorjev). Gramsci (1988: 144), piše tudi o Partiji kot o »kompaktni in militantni ideološki formaciji« ter tudi o potrebi po »ideološki enotnosti« partije. Zaradi strahu pred spodkopavanjem »ideološke enotnosti in kohezije partije« (Gramsci, 2000: 154–155) obstaja potreba da »poenotena komunistična partija mora biti konstituirana z ideološkim središčem« (Gramsci, 2000: 127). Takšne in podobne formulacije se nadaljujejo tudi v *Zaporniških zvezkih*, hkrati pa Gramsci uvede novost pri razumevanju ideologije ter naslovi materialne učinke ideologij, kar je bistveno za razumevanje nastanka zgodovinskega gibanja, ki temelji na boju za hegemonijo.

Ideologija v *Zaporniških zvezkih*

Gramsci je poznal zgodovino pojma ideologije in o tem tudi pisal: »Ideologija je bila eden od vidikov ‘senzualizma’ oziroma francoskega materializma 18. stoletja«, ki je izvor idej iskal v občutkih. Senzualizem se je brez težav združil z religioznostjo v »moč duha« in njegovo »nesmrtno usodo«. Gramsci se je zavzel za zgodovinsko²¹ preučitev prehoda koncepta »od pomena ‘znanosti o idejah’, ‘analize izvora idej’ v pomen določenega ‘sistema idej’«²² (Gramsci, 1977: 1490–1491).

Ko govori o ideologiji, Gramsci velikokrat uporablja besedno zvezo »ideološki teren« (Gramsci, 1977: 436–437, 454–455, 457, 462–463, 1321, 1492). »Ideološki teren« naj bi označeval teren, na katerem se ljudje zavejo protislovij v materialni realnosti (Gramsci, 1977: 1319, 868–869). V tem kontekstu gre za nevtralno konceptijo ideologije, kot to pravi Rehmann (2013). Gre za ozaveščanje, ki se dogaja na ravni ideologije, ki pa je izenačena s superstrukturo, kajti superstrukture razume kot ideologije oziroma gre za »celoten skupek superstruktur« (Gramsci, 1977: 1299): »‘ideologijo’ samo je treba po filozofiji prakse analizirati zgodovinsko, kot superstrukture«²³ (Gramsci, 1987: 195).

²¹ Podobno stališče glede tega je oblikoval tudi Adorno: »Kaj pomeni ideologija in kaj so pravzaprav ideologije, je možno razumeti samo, če se prizna zgodovinsko gibanje tega pojma, ki je hkrati tudi zgodovinski razvoj samega dejstva« (Adorno in Horkheimer, 1980: 168).

²² Od tistih časov je pojem ideologije dobival še nove pomene. Frankfurtska šola je razvila konceptualizacijo »kritike ideologije«, zlasti v povezavi psihoanalize, hegloustva in marksizma, sledila je doba »konca ideologij« z Danielom Bellom na čelu, šestdeseta so prinesla nove ideologije, osemdeseta neokonzervativizem in neoliberalizem, ki pa sta tako močni ideologiji, da sta diskusijo o ideologiji povsem razvodnili.

²³ Tu Gramsci odpira polemiko s Crocejem, za katerega meni, da ne razlikuje med filozofijo in ideologijo in med religijo in vraževerjem. Za Gramscija je filozofija konceptualizacija sveta, ki predstavlja družbeno skupino razumljeno v gibanju; ne vidi je zgolj z njenimi aktualnimi in neposrednimi interesi, temveč tudi v dimenziji posrednosti in prihodnosti. Ideologija pa je vsaka partikularna konceptcija skupine

Poleg poznavanja zgodovine pojma je za razumevanje Gramscijevega pojmovanja ideologije nujno omeniti kratek zapis v *VII. zvezku*, v katerem Gramsci predstavi razlikovanje med organskimi ideologijami, ki so nujno potrebne za oblikovanje zgodovinskega gibanja ter tudi za ohranjanje določene strukture, oziroma zgodovinskega bloka, na eni strani in arbitrarnimi oziroma samovoljnimi ideologijami na drugi strani, ki so predvsem posledice individualnih prizadevanj in ostajajo na ravni polemike. Zaradi tega je potrebno ločevati »zgodovinsko organske ideologije« od tistih, ki so »arbitrarne, racionalistične, 'hotene'« (Gramsci, 1977: 868). Ko in če so ideologije »zgodovinsko potrebne«, imajo le-te »psihološko vrednost«, kajti »organizirajo človeške množice, oblikujejo teren, na katerem se ljudje gibljejo, pridobivajo zavest o svojem položaju, se bojujejo itd.«²⁴ (Gramsci, 1977: 868–869). Takšne organske ideologije so bistvene; ker izhajajo iz konkretnih potreb in interesov razredov/družbenih skupin, odpirajo možnost, da se konstituira zgodovinsko gibanje, in v bistvu so predpogoj za proces spreminjanja strukture (Gramsci, 1987: 195) ter vzpostavljanje hegemonije: »Brez perspektive konkretnih ciljev gibanje sploh ne more obstajati« (Gramsci, 1987: 204). Po drugi strani pa arbitrarne ideologije »ne ustvarjajo nič drugega kot individualna 'gibanja', polemike itd. (vendar tudi te niso popolnoma nekoristne; ker pomenijo zmoto, ki nasprotuje resnici, jo s tem tudi potrjujejo)²⁵« (Gramsci, 1977: 869).

V tem kontekstu so organske ideologije tesno povezane z organskimi intelektualci. Gramsci omenja »'čiste' intelektualce«, ki naj bi bili »izdelovalci najbolj razširjenih ideologij vladajočih razredov« (Gramsci, 1977: 1855). Intelektualci »morajo biti ustvarjalci ideologij za vladanje drugih, ne pa šarlatani, ki pustijo, da jih ugriznejo in zastrupijo lastne kače« (Gramsci, 1977: 1212). Organske ideologije so zato tesno povezane z (organskimi) intelektualci, ki pa so vezani predvsem na sfero produkcije in politiko, in so nujne za uveljavljanje hegemonije. Zaradi tega so prvi pogoj za oblikovanje zgodovinskega gibanja ter posledično tudi za utrjevanje ali rekonfiguracijo zgodovinskega bloka.

znotraj razreda, ki poskuša pomagati pri reševanju neposrednih in omejenih problemov (Gramsci, 1977: 1231).

²⁴ Poleg tega Gramsci veliko razpravlja o ideologiji v razmerju do religije (Gramsci, 1977: 466), znanosti (Gramsci, 1977: 430, 1458), filozofije (Gramsci, 1977: 1241–1242), filozofije prakse (Gramsci, 1977: 1319–1320) in zdrave pameti (Gramsci, 1977: 1380–1383). Filipini (2012) trdi, da je treba ravno v razmerju do filozofije in zdrave pameti ter v razmerju do znanosti in religije iskati ustrezno mesto ideologije v Gramscijevi politični misli, kar kaže na to, da je ideologija pri Gramsciju vezana na raven zavesti in miselnih predstav.

²⁵ Čeprav ni več na poziciji ideologije kot nečesa lažnega, vsaj ne, kar se tiče organske ideologije, Gramsci zelo zanimivo pravi, da bi bilo treba »katoliško družbeno misel' raziskovati in analizirati kot del ideološkega opiata /.../« (Gramsci, 1977: 546). Tukaj sledi Marxu iz Uvoda H kritiki Heglove pravne filozofije, kjer pravi: »Religiozna beda je izraz dejanske bede in hkrati protest zoper dejansko bedo. Religija je vzdih ogrožene kreature, čustvo brezsrčnega sveta, kot je tudi duh brezdušnih razmer. Religija je opij ljudstva.« (Marx, 1969: 192).

Povezanost (organskih) ideologij in procesa vzpostavljanja hegemonije je še bolj očitna v *IV. zvezku*, kjer Gramsci piše o nevarnostih ekonomizma kot tudi ideologizma: »ena stran preceni mehanske vzroke, druga pa preceni 'samovoljne' in posamične elemente. Dialektični neksus med dvema tipoma raziskovanja ni ustvarjen natančno« (Gramsci, 1977: 456). V razmerju med ideologijo in »naravo«, kot se drugje izrazi Gramsci (1977: 1569), je treba iskati ustrezno razlago nastajanja zgodovinskega gibanja, pri čemer je ideologija »sekundarna«, ker je odraz potreb in razmerij moči v materialni dejanskosti. Oziroma, kot zapiše na drugem mestu: »Ideologije niso tiste, ki ustvarjajo družbeno realnost, temveč je družbena realnost tista, ki v svoji produktivni strukturi ustvarja ideologije« (Gramsci, 1977: 436).

Čeprav ideologija ni primarna, je treba izpostaviti tudi to, da imajo, vsaj organske ideologije, ki se razširijo med množicami, vedno materialne učinke²⁶. Ker ideologija izhaja iz materialne dejanskosti, iz razmerij v sferi produkcije in politike, in ima tudi materialne učinke, lahko organske ideologije razumemo kot »posrednika« med filozofijo in vsakodnevno prakso (Gramsci, 1971: 427). Na drugem mestu Gramsci poudari, da ima lahko »ljudsko prepričanje /.../ enako energijo kot materialna sila« (Gramsci, 1977: 869). O tej moči ljudskih verovanj Gramsci na drugem mestu piše, da postajajo filozofije ideologije, ki vodijo ljudi, da »ustvarjajo novo zgodovino«, da delujejo. Prepričan je bil, da ko filozofije postanejo ideologije, »dobijo fanatično granitno kompaktnost 'ljudskih verovanj', ki pridobijo enako energijo kot 'materialne sile'« (Gramsci, 1977: 1487). Ta materialna sila pa v bistvu pomeni premik na ravni zavesti, na »terenu ideologije«, ki omogoča vzpostavljanje realnega političnega zgodovinskega gibanja in začetek boja za hegemonijo.

Poleg tega pa se organske ideologije ohranjajo tudi materialno. Gramsci zapiše, da je treba preučiti »ideološko strukturo vladajočega razreda« in kako se materialno ohranja (Gramsci, 1977: 332). Gramsci predlaga raziskavo o ideološki strukturi določenega vladajočega razreda: se pravi materialne organizacije, ki skuša ohranjati teoretsko in ideološko fronto. »Tisk je najbolj dinamičen del te ideološke strukture«, sem sodi še vse, kar

vpliva na javno mnenje: knjižnice, šole, društva in klubi vseh vrst, arhitektura, do razporeditve ulic in njih poimenovanja. Ne bi mogli razložiti položaja, ki ga je ohranila Cerkev v sodobni družbi, če ne bi poznali

²⁶ Čeprav Gramsci pojmuje ideologijo na ravni zavesti, se tudi izogne determinizmu, kajti jasno kritizira tiste, ki mislijo, da se lahko »vsaka politična in ideološka fluktuacija« razloži kot »neposredni izraz strukture«. Proti takšnim predpostavkam se je treba boriti »na teoretski ravni kot proti primitivnemu infantilizmu« (Gramsci, 1977: 871). Vendar, Gramsci zapiše, da so »ideologije« za Marxa »vse prej kot le iluzije in prividi; so objektivna in delujoča realnost, vendar niso gonilna vzmet zgodovine, to je vse« (Gramsci, 1977: 436).

njenega nenehnega in potrpežljivega prizadevanja, da bi stalno razvijala svoj posebni sektor, ki obsega to materialno strukturo ideologije.
(Gramsci, 1987: 136)

Ob primerjavi s konceptom hegemonije, ki je, kot smo pokazali, postavljen predvsem materialno, ekonomsko in politično, je koncept ideologije še vedno vezan na raven zavesti oziroma, kot pravi Gramsci, ko razpravlja o ideologiji, gre za »element zavesti, 'ideološki element'« (Gramsci, 1978: 288; Gramsci, 1977: 566, 1491). Ta ideološki element oziroma element zavesti je pomemben, saj omogoča, da se vstopi v politiko, v boj za hegemonijo, in da se oblikuje zgodovinsko gibanje ter vzpostavi enotnost strukture in superstrukture. Tako lahko zapišemo, da je ideologija vezana na raven zavesti, se ohranja materialno in ima lahko v kontekstu organske ideologije materialne učinke. Ti materialni učinki pa so ravno vezani na vzpostavljanje pogojev na ravni miselnih predstav za oblikovanje zgodovinskega gibanja in anticipiranja boja za hegemonijo. S tem v bistvu ideologija odpira prostor za organiziranje in vzpostavljanje hegemonije in za oblikovanje zgodovinskega bloka²⁷.

²⁷ Z izpostavljanjem pomena materialnih učinkov ideologije Gramsci do določene mere anticipira Althusserjevo razumevanje ideologije. Vendar pa pri tem obstaja tudi zelo pomembna razlika med Gramscijem in Althusserjem. Gramsci namreč ne splošči vseh političnih in praktičnih vprašanj na problem ideologije in interpelacije, kot to stori Althusser (Althusser, 2000: 55–110). Z ohranjanjem distinkcije med materialnim svetom – ekonomijo in politiko (potrebe, interesi), na katere je vezana hegemonija in kjer se ta generira, ter na drugi strani ideologijo (svet miselnih predstav, ki ima materialne učinke, ker odpira prostor za konstrukcijo zgodovinskega gibanja, nikakor pa posameznika ne določa popolnoma), Gramsci priznava zmožnost delovanja posameznikov, kar pri Althusserju umanjka, saj le-ta izhaja iz holizma in teoretskega antihumanizma (glej: Rutar, 2016). Tako je ključna razlika med Gramscijem in Althusserjem v tem, da iz Gramscijevega razlikovanja med hegemonijo in ideologijo vedno lahko pride do upora in razrednega boja, ki pa ni nujno uspešen in ne vodi nujno v ustvarjanje zgodovinskega gibanja in generiranje (kontra)hegemonije. Ključno je, da imajo posamezniki materialne (ekonomske in politične) potrebe in interese, na podlagi katerih se generira upor, in v primeru, da sovpada z ozaveščanjem na ideološkem terenu, lahko pride tudi do kreacije (kontra)hegemonije in oblikovanja zgodovinskega gibanja. Po drugi strani pa je v Althusserjevi filozofiji zaradi holizma in antihumanizma nemogoče misliti kakršenkoli upor oziroma ga je nemogoče razložiti. Iz Althusserjeve filozofije izhaja, da nikoli ne more priti do upora in spremembe razmerij moči, saj smo ljudje vedno in popolnoma določeni z vladajočo ideologijo, ki pa je ideologija vladajočega razreda. Posameznik je vedno že interpeliran v subjekt, v natančno določeni subjekt – to pa se dogaja v skladu z interesi vladajočega razreda oziroma s potrebami po reprodukciji produkcijskih pogojev, ki omogočajo perpetuiranje vladajočih produkcijskih odnosov in produkcijskega načina (Althusser, 2000: 55–110). Iz te perspektive je vladajoči razred vedno že in za vedno vladajoči, ker ima v rokah ideološke aparate države. Subjekt je mrtev, ni možnosti za delovanje, vse določajo strukture. V nasprotju s takšno koncepcijo pri Gramsciju vedno obstaja možnost, da pride do upora, saj ideologija ni totalizirajoča, ne določa posameznika popolnoma in absolutno, temveč odpira prostor za uspešni politični in organizirani razredni boj ter za to, da se sploh lahko vzpostavi zgodovinsko gibanje in polje političnega.

Sklep

Gramsci večkrat izpostavi, da je ideologija instrument hegemonije. V razpravi o Croceju²⁸ in njegovem razumevanju ideologije Gramsci razpravlja o konceptih ideologij v marksistični tradiciji, ki so, kot to zapiše, razumljene kot »praktični konstrukti, so instrumenti političnega vodenja [hegemonije, op. avtorjev]« (Gramsci, 1977: 436). Poleg tega so ideologije vladajočih razredov »praktični instrumenti politične dominacije nad preostalo družbo²⁹« (Gramsci, 1977: 437; 1299; 1319). Iz tega izhaja to, kar smo zgoraj pokazali – ideologija je v službi političnih bojev, v službi vzpostavljanja hegemonije in je kot taka (politični) predpogoj za konstituiranje enotnosti zgodovinskega bloka.

V tem kontekstu Gramsci piše o svobodi kot o ideološkem elementu, ki omogoča vladanje in vodenje:

Svoboda kot identiteta zgodovine (in duha) in svoboda kot religija-vraževerje, kot neposredna in podrobna ideologija, kot praktični instrument vladanja. Zgodovina je zgodovina svobode po Heglu. /.../ Vendar: zgodovina je svoboda, v kolikor je boj med svobodo in oblastjo, med revolucijo in konservacijo, boj, v katerem svoboda in revolucija vedno znova prevladujeta nad oblastjo in konservacijo. (Gramsci, 1977: 1229)

Na to razmerje med svobodo in zgodovino navezuje razmerje med ideologijo in hegemonijo. V zgodovini »se je pojavilo gibanje praktične dejavnosti, neka stranka, ki je Heglovo filozofijo zvedla na neposredno 'politično ideologijo', na instrument dominacije in družbene hegemonije – to je bil 'liberalizem' ali liberalna stranka v širšem smislu« (Gramsci, 1977: 1007). Ko v *X. zvezku* ponovno prepíše in razširi to beležko o organiziranju liberalcev v stranko, Gramsci še bolj poudari, da gre pri ideologiji za instrument, ki utrjuje dominacijo in hegemonijo. Nova stranka svobode je utrdila pridobitve francoske revolucije: »Nova stranka konserviranja je bila rojena. Nova pozicija oblasti se je konstituirala /.../ In ta koalicija se še vedno imenuje stranka svobode« (Gramsci, 1977: 1230). Ideologija je omogočila vzpostavljanje stranke in tudi zgodovinskega gibanja, ki se je postopno utrdilo v hegemonijo določenega razreda.

²⁸ Gramsci sicer kritizira Croceja, ker razume ideologije kot privid, vendar pa mu na tem mestu priznava, da je ostal zvest Marxu pri razumevanju ideologije kot instrumenta političnega delovanja, čeprav ni prevzel celotnega Marxovega razumevanja ideologij, ki niso nikakor le prividi (Gramsci, 1977: 436–437). Za Gramscijevo kritiko Croceja glej Lukšič, 1988: 1103–1108.

²⁹ Takšna koncepcija je v skladu z razumevanjem integralne države. Gre tako za vodstvo kot tudi dominacijo, za hegemonijo in diktaturo.

Po Gramscijevi oceni bi bilo dobro razviti ideologijo, ki bi vsebovala elemente planske proizvodnje, podružbljanja in ohranila zasebno lastnino in vladavino tradicionalnih vladajočih razredov z vlivanjem upanja delavskim množicam in drobnim buržoaziji. »Ta ideologija bi služila kot element 'pozicijske vojne' na mednarodnem ekonomskem polju (svobodna konkurenca in svobodna menjava tukaj ustrezata manevrski vojni), tako kot bi služila 'pasivni revoluciji' na političnem polju« (Gramsci, 1977: 1228). Ker pa je pozicijska vojna v bistvu boj za (kontra)hegemonijo, je boj zgodovinskega gibanja, je jasno, da je v tem kontekstu ideologija instrument boja za hegemonijo, ker na ravni zavesti konstituira realno politično gibanje.

Temeljno vprašanje za Gramscija je vedno izhajalo iz razumevanja razmerij moči, kako določeni interesi postanejo interesi tudi podrejenih skupin. Gre za vprašanje, kako pride do spopada med različnimi ideologijami in katera od njih, ali katera kombinacija med njimi, postane dominantna in vodilna. Dominantna in vodilna ideologija prinaša in omogoča »intelektualno in moralno enotnost«, ki ju Gramsci posebej omenja poleg ekonomske in politične enotnosti. Ekonomska, politična in intelektualna/moralna enotnost, ki jo specifično omogoča ideološka enotnost, pa tvorijo podlago za »hegemonijo temeljne družbene skupine nad podrejenimi skupinami« (Gramsci, 1977: 457–458). Tako je zopet jasno, da ideologija tvori temelje hegemonije in dominacije ter temelje za »organskost« zgodovinskega gibanja in cementiranja enotnosti strukture in superstrukture.

Izhajajoč iz analize lahko zapišemo, da ideologija vzpostavlja pogoje na ravni miselnih predstav za procese vzpostavljanja hegemonije in cementira povezanost strukture in superstrukture ter tako služi kot vezivno tkivo zgodovinskega gibanja in zgodovinskega bloka. Pri ideologiji gre za procese ozaveščanja in usmerjanja, orientacijo, ki so prvi pogoj za politično delovanje, za oblikovanje zgodovinskega gibanja in za boj za (kontra)hegemonijo, ki cementira zgodovinski blok. Tako so (organske) ideologije vedno že politične: »ideologije' kot 'praktični instrument' politične akcije, je treba preučevati v kontekstu politike³⁰« (Gramsci, 1977: 973). Ideologija prispeva k oblikovanju zgodovinskega gibanja in tudi zgodovinskega bloka na način, da se na terenu ideologije ljudje zavedo protislovij in se jim zgradijo miselne predstave, ki izhajajo iz njihovih materialnih potreb in interesov, ter se s tem ustvarijo razmere za konstituiranje zgodovinskega gibanja in boja za (kontra)hegemonije. V razmerju med ideologijo in hegemonijo je torej treba iskati temelje za razumevanje konstituiranja zgodovinskega gibanja in enotnosti zgodovinskega bloka. Ideologije so politične, so del politike, ker na ravni zavesti konstituira polje, v katerem prihaja do poenotenja razrednih interesov ter interesov drugih družbenih skupin in s tem omogočajo

³⁰ V predelavi te beležke zapiše namesto politike »politične znanosti« (Gramsci, 1977: 1567).

konstituiranje gibanja, ki stremlji k hegemoniji – k temu, da postane zgodovinsko gibanje. Politična akcija pa pri Gramsciju pomeni predvsem boj za vodenje, realno politično konstituiranje gibanja prek zavezništva z drugimi družbenimi skupinami in razredi, ki je predpogoj za (uspešno) vodenje in vladanje in utrjevanje zgodovinskega bloka.

S preučevanjem razmerja med hegemonijo in ideologijo smo v bistvu prispevali »k okrepitvi pojma ‘zgodovinski blok’« (Gramsci, 1977: 869), predvsem pa k razjasnitvi, kako v razmerju med hegemonijo in ideologijo nastanejo pogoji za (novo) zgodovinsko gibanje in za formiranje enotnosti strukture in superstrukture. Z ohranjanjem distinkcije med hegemonijo in ideologijo je Gramsci odprl prostor za večplastno in kompleksno razumevanje politike, političnih procesov in razmerij moči. Z ohranjanjem te metodološke distinkcije lažje in bolj natančno razumemo in razložimo politiko, zaradi tega ima ta distinkcija pomembno mesto tudi v moderni politični znanosti.

LITERATURA

- Adorno, W. Theodor in Max Horkheimer (1980): *Sociološke studije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Albers, Detlev (1983): *Versuch über Otto Bauer und Antonio Gramsci: Zur politischen Theorie des Marxismus*. Berlin: Argument.
- Althusser, Louis (2000): *Izbrani spisi*. Ljubljana: /*cf.
- Anderson, Perry (1976): *The Antinomies of Antonio Gramsci*. *New Left Review* I, 17 (100): 5–78.
- Bates, R. Thomas (1975): *Gramsci and the Theory of Hegemony*. *Journal of the History of Ideas* 36 (2): 351–366.
- Bibič, Adolf (1987): *Civilna družba in država pri Gramsciju*. V: Adolf Bibič (ur.), *Gramsci, civilna družba in država: izbor Gramscijevih besedil in zapisov o njem*, 19–47. Ljubljana: Komunist.
- Bjeletić, Dobrosav (1985): *Jedan pogled na Gramscijevu koncepciju hegemonije radničke klase*. *Praksa* (4): 101–113.
- Bobbio, Norberto (1979): *Gramsci and the Conception of Civil Society*. V: Chantal Mouffe (ur.), *Gramsci and Marxist Theory*, 21–47. London, Boston, Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Bocock, Robert (1986): *Hegemony*. Chichester. London: Ellis Horwood: Tavistock Publ.
- Buci-Glucksmann, Christine (1980): *Gramsci and the State*. London: Lawrence and Wishart.
- Buttigieg, A. Joseph (1995): *Gramsci on Civil Society*. *Boundary 2* 22 (3): 1–32.
- Carnoy, Martin (1986): *The State and Political Theory*. Cambridge University Press.
- Clark, Martin (1977): *Antonio Gramsci and the Revolution that failed*. New Haven, London: Yale University Press.

- Daldal, Asli (2014): Power and Ideology in Michel Foucault and Antonio Gramsci: A Comparative Analysis. *Review of History and Political Science* 2 (2): 149-167.
- Eyerman, Ron (1981): False Consciousness and Ideology in Marxist Theory. *Acta Sociologica* 24 (1/2, Work and Ideology): 43-56.
- Femia, V. Joseph (1975): Hegemony and Consciousness in the Thought of Antonio Gramsci. *Political Studies* 23 (1): 29-48.
- Femia, V. Joseph (1981): Gramsci's Political Thought Hegemony, Consciousness, and the Revolutionary Process. Oxford: Clarendon Press.
- Filippini, Michele (2012): Tra scienza e senso comune. Dell'ideologia in Gramsci. *Scienza & Politica* 25 (47): 89-106.
- Gramsci, Antonio (1955): Pisma iz ječe. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Gramsci, Antonio (1971): Selections from the Prison Notebooks. Quentin Hoare (ur.), Geoffrey Nowell Smith, (ur.). New York: International Publishers.
- Gramsci, Antonio (1973): Lettere dal Carcere. Torino: Einaudi.
- Gramsci, Antonio (1974): Izbrana dela. Anton Žun (ur.). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Gramsci, Antonio (1977): Quaderni del Carcere. Edizione critica dell'Istituto Gramsci. Torino: Einaudi (2. izdaja).
- Gramsci, Antonio (1978): Selections from Political Writings 1921-1926. Quintin Hoare (ur.). London: Lawrence and Wishart.
- Gramsci, Antonio (1982): Izbor političnih spisov 1914-1926. Boris Mužević (ur.). Ljubljana: Komunist.
- Gramsci, Antonio (1987): Gramsci, civilna družba in država: izbor Gramscijevih besedil in zapisov o njem. Adolf Bibič (ur.). Ljubljana: Komunist.
- Gramsci, Antonio (1988): Selections from Political Writings (1910-1920). Quintin Hoare (ur.). London: Lawrence and Wishart.
- Gramsci, Antonio (2000): The Gramsci Reader. Selected Writings 1916-1935. David Forgacs (ur.). New York: New York University Press.
- Hoffman, John (1986): The Gramscian Challenge: Coercion and Consent in Marxist Political Thought. Oxford, New York: Basil Blackwell.
- Jessop, Bob (1982): The capitalist state: Marxist Theories and Methods. Oxford: Martin Robertson.
- Jones, Steve (2006): Antonio Gramsci. London, New York: Routledge.
- Kuzmanič, Tonči (1987): »Gramsci: urejena družba kot civilna«. *Časopis za kritiko znanosti* (103-104): 61-74.
- Laclau, Ernesto in Chantal Mouffe (1987): Hegemonija in socialistična strategija. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Lukšič, Igor (1988): Gramscijeva kritika Croceja. *Teorija in praksa* 25 (7/8): 1103-1108.
- Lukšič, Igor (1989): Prve uporabe pojma hegemonija pri Gramsciju v predzapor-niškem obdobju. *Anthropos: časopis za sodelovanje humanističnih in naravo-slovnih ved, za psihologijo in filozofijo* 20 (3-4): 348-354.
- Lukšič, Igor (1997): Gramscijevo pojmovanje intelektualcev. *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 29 (1-3): 88-92.

- Lukšič, Igor (2014): Mesto Antona Žuna v razpravi o civilni družbi pri Gramsciju. V: Avgust Lešnik (ur.), Sociologija prava, sociologija, politična sociologija: izbrani spisi s spremnimi besedili Albina Igličarja, Rudija Rizmana in Igorja Lukšiča, 317–323. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Lukšič, Igor in Andrej Kurnik (2000): Hegemonija in oblast. Gramsci in Foucault. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Marx, Karl (1961): Zur Kritik der Politischen Ökonomie Vorwort. V: Karl Marx – Friedrich Engels, Werke, Band 13: 7–11. Institut für marxismus-leninismus beim ZK der SED. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx, Karl (1969): H kritiki Heglove pravne filozofije. Uvod. V: MEID I (Marx, Engels Izbrana dela): 191–208. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl in Friedrich Engels (1962): Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Konsorten. V: Karl Marx – Friedrich Engels, Werke, Band 2: 3–223. Institut für Marxismus-leninismus beim ZK der SED. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx, Karl in Friedrich Engels (1978): Die deutsche Ideologie. Kritik der neuesten deutschen Philosophie in ihren Repräsentanten: Feuerbach, B. Bauer und Stirner, und des deutschen Sozialismus in seinen verschiedenen Propheten. V: Karl Marx – Friedrich Engels, Werke, Band 3: 9–530. Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED. Berlin: Dietz Verlag.
- Mouffe, Chantal (1979): Hegemony and ideology in Gramsci. V: Chantal Mouffe, (ur.), Gramsci and Marxist Theory, 168–204. London, Boston, Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Piccone, Paul (1974): Gramsci's Hegelian Marxism. *Political Theory* 2 (1): 32–45.
- Piccone, Paul (1976): Gramsci's Marxism: Beyond Lenin and Togliatti. *Theory and Society* 3 (4): 485–512.
- Rehmann, Jan (2013): Theories of Ideology. The Powers of Alienation and Subjection. Leiden, Boston: Brill.
- Rutar, Tibor (2016): Sodobni zagovor historičnega materializma. Ljubljana: Sophia.
- Salamini, Leonardo (1974): Gramsci and Marxist Sociology of Knowledge: An Analysis of Hegemony-Ideology-Knowledge. *The Sociological Quarterly* 15 (3): 359–380.
- Schreiber, Ulrich (1984): Die politische Theorie Antonio Gramscis. Berlin: Argument.
- Showstack Sassoon, Anne (1987): Gramsci's politics. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Simon, Roger (1982): Gramsci's Political Thought: An Introduction. London: The Electric Book Company.
- Stoddart, C. J. Mark (2007): Ideology, Hegemony, Discourse: A Critical Review of Theories of Knowledge and Power. *Social Thought & Research* (28): 191–225.
- Texeir, Jacque (1979): Gramsci, theoretician of the superstructures. V: Chantal Mouffe (ur.), Gramsci and Marxist Theory, 48–79. London, Boston, Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Thomas D. Peter (2009): The Gramscian Moment. Philosophy, Hegemony and Marxism. Leiden, Boston: Brill.

- Todd, Nigel (1974): Ideological Superstructure in Gramsci and Mao Tse-Tung. *Journal of the History of Ideas* 35 (1): 148-156
- Vranicki, Predrag (1975): *Historija marksizma I-II*. Zagreb: Naprijed.
- Williams, Raymond (1977): *Marxism and Literature*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Woolcock, A. Joseph (1985): Politics, Ideology and Hegemony in Gramsci's Theory. *Social and Economic Studies* 34 (3): 199-210.
- Žun, Anton (1961): »Gramsci in marksistična teorija o državi: problemi hegemonije in diktature proletariata«. *Naša sodobnost* 9 (1): 70-76 in (2): 166-171.
- Žun, Anton (1967): »Gramscijeva misel o sintezi filozofije in politike«. *Teorija in praksa* 4 (4): 662-667.
- Žun, Anton (1974): »Predgovor«. V: Antonio Gramsci, *Izbrana dela*, 7-16. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Žun, Anton (1977): Gramscijeva misel o problemu hegemonije delavskega razreda. *Anthropos* 9 (3/4): 239-246.